

VIII-БОБ. КОМБИНАТОРИКА. ЭХТИМОЛЛАР НАЗАРИЯСИ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

8.1-§. КОМБИНАТОРИКА ЭЛЕМЕНТЛАРИ

I. Бирлашмалар

Таориғ. Ҳар қандай нарсалардан тузилған ва бир-бирларидан ё шу нарсаларнинг тартиби билан, ёки шу нарсаларнинг ўзлари билан фарқ қилувчи турли группалар умуман *бирлашмалар* деб айтилади.

Агар 10 хил рақам; 0, 1, 2, ..., 9 дан ҳар бирида бир неча рақамдан қилиб группалар түзсак, масалан: 123, 312, 8056, 5630, 42 ва шунга ўшаш, турли бирлашмалар ҳосил қиласиз. Улардан баозилари, масалан, 123 ва 312 факат нарсаларнинг тартиби билан фарқ қиласи, бошқалари эса, масалан, 8056 ва 312 ўзларидаги нарсалар билан (ҳатто нарсаларнинг сони билан ҳам) фарқ қиласи.

Бирлашмаларни тузган нарсалар *элементлар* деб аталади. Элементларни $a, b, c, \dots$ ҳарфлар билан белгилаймиз.

Бирлашмалар уч хил бўлиши мумкин; ўринлаштириш, ўрин алмаштириш ва группалаш. Уларнинг ҳар бирини айрим қўриб чиқамиз.

1. **Ўринлаштиришлар.** Турли бирлашмалар тузадиган нарсаларимизнинг сони учта (масалан, 3 карта) бўлсин; бу нарсаларни a, b ва c билан белгилаймиз. Улардан қуйидаги бирлашмаларни тузиш мумкин; биттадан:

$a, b, c;$

иккитадан:

ab, ac, bc, ba, ca, cb

ва учтадан:

$abc, acb, bac, bca, cab, cba.$

Бу бирлашмалардан, 2 тадан тузилған бирлашмаларни олайлик. Улар бир-бирларидан, ё нарсалари билан (масалан, ab ва ac) ёки нарсаларнинг тартиби билан (масалан, ab ва ba) фарқ қиласи, аммо улардаги нарсаларнинг сони бир хил. Бундай бирлашмалар уч элементни 2 тадан ўринлаштириши деб аталади. **m** элементни **n** тадан ўринлаштиришидеб шундай бирлашмалар айтилади, уларнинг ҳар бирида, берилган **m** элементдан олинган **n** та элемент бўлиб, улар бир-бирларидан ё элементлари билан, ёки элементларнинг тартиби билан фарқ қиласи (демак, $n \leq m$ фараз қилинади). масалан, юкоридаги 3 тадан олинган бирлашмалар уч элементдан тузилған 3 тадан ўринлаштиришлар бўлади (фақат тартиблари билан фарқ қиласи), 2 тадан олинган бирлашмалар, уч элементни 2 тадан ўринлаштириш бўлади (ё нарсалари билан ёки тартиби билан фарқ қиласи).

Берилган m элементдан тузилған ўринлаштиришлар 1 тадан, 2 тадан, 3 тадан, ... ва ниҳоят, m тадан бўлишлари мумкин.

m та элементдан тузиш мумкин бўлган барча ўринлаштиришлар сонини, уларнинг ўзларини тузмасданоқ аниқлай оламиз. Бу сонни A_m^n шаклида белгилаш қабул қилинган (бундаги A — французча "arrangement" деган сўзнинг бош харфи бўлиб "ўринлаштириш" деган маонони беради). Бу сонни топиш учун, берилган элементлардан мумкин бўлган барча ўринлаштиришларни тузишга имкон берадиган усулни кўриб чиқамиз.

Бизга m та элемент: $a, b, c, \dots, k, l$ берилган бўлсин. Энг олдин уларни 1 тадан жойлаштириб, барча ўринлаштиришларни тузамиз. Маолумки улар m та бўлади. Демак: $A_m^1 = m$. Энди 2 тадан жойлаштириб, барча ўринлаштиришларни тузамиз. Бунинг учун олдинги 1 тадан тузилган ўринлаштиришларнинг ҳар бири ёнига қолган барча $m-1$ та элементни 1 тадан кетма-кет қўйиб чиқамиз. Чунончи, a элемент ёнига, қолган $b, c, \dots, k, l$ элементларнинг ҳаммасини қўйиб чиқамиз ва шунга ўхшаш. У ҳолда қўйидагича 2 тадан тузилган ўринлаштиришларни ҳосил киласиз:

$$m \text{ ўаої } \left\{ \begin{array}{l} ab, ac, ad, \dots, ak, al; (m-1 \text{ оа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}}) \\ ba, bc, bd, \dots, bk, bl; (m-1 \text{ оа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}}) \\ ca, cb, cd, \dots, ck, cl; (m-1 \text{ оа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}}) \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ la, lb, lc, \dots, lk; (m-1 \text{ оа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}}) \end{array} \right.$$

Барча элементлар m та бўлганликдан ҳар бир ўринлаштиришдан бир элементдан олсак $m-1$ та 2 тадан ўринлаштириш ҳосил бўлади, ва 2 тадан ўринлаштиришнинг умумий сони $(m-1)m$ бўлади. Булардан бошқа 2 тадан ўринлаштиришлар бўлмаслиги очиқ кўриниб турибди. Демак:

$$A_m^2 = m(m-1)$$

Энди 3 тадан ўринлаштиришлар тузиш учун, ҳозиргина тузилган 2 тадан ўринлаштиришлардан ҳар бирини олиб, унинг ёнига қолган барча $m-2$ та элементни биттадан қўйиб чиқамиз. У ҳолда қўйидаги 3 тадан ўринлаштиришларни топамиз:

$$(m-1)m \text{ ўаої } \left\{ \begin{array}{l} abc, abd, \dots, abk, abl; (m-2 \text{ оа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}}) \\ acb, acd, \dots, ack, acl; (m-2 \text{ оа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}}) \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ lka, lkb, \dots, (m-2 \text{ оа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}} \text{ ёа } \bar{\text{о}}) \end{array} \right.$$

2 тадан ўринлаштиришларнинг ҳаммаси $m(m-1)$ га teng ва ҳар биридан $(m-2)$ та 3 тадан ўринлаштириш олингани учун, бундай ўринлаштиришларнинг ҳаммаси қўйидагича бўлади:

$$(m-2)[m(m-1)] = m(m-1)(m-2).$$

Шундай қилиб:

$$A_m^3 = m(m-1)(m-2).$$

Шунга ўхшаш:

$$A_m^4 = m(m-1)(m-2)(m-3).$$

$$A_m^5 = m(m-1)(m-2)(m-3)(m-4).$$

ва умуман:

$$A_m^n = m(m-1)(m-2)\dots[m-(n-1)].$$

Ўринлаштиришлар сонининг формуласи ана шундай; уни сўз билан куйидагича айтиш мумкин:

m та элементдан n тадан олиб тузиш мумкин бўлган барча ўринлаштиришларнинг сони, энг каттаси m бўлган n та кетма-кет бутун сонлар кўпайтмасига teng.

Шундай қилиб:

$$A_4^2 = 4 \cdot 3 = 12; A_4^3 = 4 \cdot 3 \cdot 2 = 24; A_8^4 = 8 \cdot 7 \cdot 6 \cdot 5 = 1680$$

ва шунга ўхшаш.

Масалалар. 1) Синфда 10 фан ўқилади ва ҳар куни 5 хил дарс ўтилади. Кунлик дарс неча турли усул билан тақсимлаб қўйилиши мумкин?

Дарсларнинг барча мумкин бўлган кунлик тақсимоти ўн элементдан 5 тадан олиб тузиш мумкин бўлган барча ўринлаштиришларга жуда ўхшаш эканлиги равшан; шунинг учун тақсимот усулларининг ҳаммаси куйидагидан иборат бўлиши керак:

$$A_{10}^5 = 10 \cdot 9 \cdot 8 \cdot 7 \cdot 6 = 30240.$$

2) Бутун сонларнинг ҳар бири учта ҳар хил қийматли рақам билан ифода қилинадиган бўлса. қанча бутун сон тузиш мумкин?

Изланган сон 9 га қийматли рақамдан 3 тадан олиб тузилган ўринлаштириш сонидан иборат, демак, у $9 \cdot 8 \cdot 7 = 504$.

3) Ҳар бири учта турли рақам билан ифода қилинадиган бўлса, қанча бутун сон тузиш мумкин?

10 та рақам: $0, 1, 2, 3, \dots, 9$ ни учтадан жойлаштириб $10 \cdot 9 \cdot 8 = 720$ ўринлаштириш тузиш мумкин, лекин бу сондан 0 рақами билан бошланган 3 тадан ўринлаштиришларни чиқариб ташлаш керак. Бундай ўринлаштириш сони 9 га қийматли рақамни 2 тадан қанча ўринлаштириш тузиш мумкин бўлса, шунчага teng, яни $9 \cdot 8 = 72$; демак, изланган сон $720 - 72 = 648$.

2. Ўрин алмаштиришлар. Агар ўринлаштиришлар m та элементдан n тадан олинган бўлса (яни фақат элементларининг тартиби билан фарқ қилса) бундай ўринлаштиришлар ўрин алмаштиришлар деб аталади. Масалан, икки элемент a ва b дан ўрин алмаштириш 2 ни 2 тадан ўринлаштириш бўлади, яни ab ва ba : уч элементдан шрин алмаштириш 2 ни 3 тадан ўринлаштириш бўлади, яни abc, acb, bac, cab, cba ва шулар каби m та элементдан мумкин бўлган барча ўрин алмаштиришлар сони P_m билан белгиланади (бунда P французча "permutation" сўзининг бош ҳарфи, унинг маоноси, "ўрин алмаштириш" демакдир).

m та элементдан ўрин алмаштиришлар m ни m тадан ўринлаштириш деган сўз бўлгани учун, ўрин алмаштиришлар формуласи куйидагича бўлади:

$$P_m = A_m^m = m(m-1)(m-2)\dots3 \cdot 2 \cdot 1 = 1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (m-1)m$$

m та элементдан мумкин бўлган барча ўрин алмаштиришларнинг сони 1 дан m гача натурал сонларнинг кўпайтмасига тенг.

1) Тўққизта ҳар хил қийматли рақам билан нечта тўққиз хонали сон ёзиш мумкин?

Изланган сон:

$$P_9 = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 \cdot 6 \cdot 7 \cdot 8 \cdot 9 = 362880$$

2) 12 кишилик овқат ҳозирланган столга 12 кишини неча турли ўтқазиш мумкин?

Ўтқазиш турларининг сони қўйидагига тенг:

$$1 \cdot 2 \cdot 3 \dots 12 = 479001600$$

Эслатма. 1 дан m гача натурал сонларнинг кўпайтмаси (кискача бундай белгиланади: $m!$) m нинг ортиб бориши билан жуда тез ўсади: чунончи, $m=12$ бўлганда у 479001600 , $m=100$ бўлганда у шундай сон билан ифода қилинадики, уни тасвирилаш учун 158 рақам ёзиш керак бўлади.

3. Группалаш. Агар m та элементдан n тадан тузиш мумкин бўлган барча ўринлаштиришларни бир-бирларидан, энг камида бир элемент билан фарқ қиласиганларини танлаб олсак, у ҳолда группалар деб айтилган бирлашмаларни ҳосил қиласиз.

Масалан, тўрт элемент a, b, c ва d дан 3 тадан олиб тузилган группалар бундай бўлади:

$$abc, abd, acd, bcd$$

Агар бу группаларнинг ҳар бирида мумкин бўлган барча ўрин алмаштиришларни қиласак, тўрт элементдан 3 талаб мумкин бўлган барча ўринлаштиришларни ҳосил қиласиз:

abc	abd	acd	bcd
acd	adb	adc	bdc
bac	bad	cad	cbd
bca	bda	cda	cdb
cad	dab	dac	dbc
cba	dba	dca	dcb

Бундай ўринлаштиришларнинг сони $6 \cdot 4 = 24$ бўлади.

Шундай қилиб m та элементдан n тадан олиб тузилган барча ўринлаштиришлар сони, m та элементдан n тадан олиб тузилган барча группалар сони билан n та элементдан тузиш мумкин бўлган барча ўрин алмаштиришлар сонининг кўпайтмасига тенг, яони:

$$A_m^n = C_m^n P_n,$$

бунда C_m^n ифода m та элементдан n тадан олиб тузилган барча группалар сонини белгилайди (С — французча "combinaison" сўзининг бош ҳарфи, унинг маоноси "группалаш" демакдир).

Бундан группаларнинг қўйидаги формуласини чиқарамиз:

$$C_m^n = \frac{A_n^n}{P_n} = \frac{m(m-1)(m-2)\dots[m-(n-1)]}{1\cdot 2\cdot 3\dots n}.$$

Масалан:

$$C_4^2 = \frac{4\cdot 3}{1\cdot 2} = 6, \quad C_4^3 = \frac{4\cdot 3\cdot 2}{1\cdot 2\cdot 3} \text{ ва шунга ўхшаш.}$$

1) Бир вазифага кўрсатилган 10 номзоддан уч киши сайланиши керак. Сайлодаги турли имкониятлар қанча бўлиши мумкин?

Изланган сон ўн элементни 3 тадан жойлаштириб тузилиши мумкин бўлган барча группалар сонини ташкил қиласди, яони

$$C_{10}^3 = \frac{10\cdot 9\cdot 8}{1\cdot 2\cdot 3} = 120.$$

2) 52 хил картадан иборат дастадан 13 картани неча хил қилиб олиш мумкин?

Изланган сон, 52 та картадан 13 тадан олиб тузилган группалар сонидан иборат, яони:

$$C_{52}^{13} = \frac{52\cdot 51\cdot 50\dots 40}{1\cdot 2\dots 13} = 635013559600$$

4. Группалар сони формуласининг бошқача шакли. Группалар сони формуласининг сурат ва маҳражини ушбу $1\cdot 2\cdot 3\dots(m-n)$ кўпайтмага кўпайтириб, уни бошқача шаклига келтириш мумкин; у ҳолда суратда $m(m-1)\dots[m-(n-1)] \cdot 1\cdot 2\cdot 3 \dots (m-n)$ кўпайтма чиқади, бундан кўпайтувчиларнинг ўрнини алиштириб шундай ёзсан бўлади:

$$1\cdot 2\cdot 3\dots (m-n)[m-(n-1)] \dots m$$

Демак:

$$C_m^n = \frac{1\cdot 2\cdot 3\dots(m-1)m}{1\cdot 2\cdot 3\dots n \cdot 1\cdot 2\cdot 3\dots(m-n)} = \frac{P_m}{P_n \cdot P_{m-n}}.$$

5. Группалашнинг хоссаси. Бу формула n ни $m-n$ билан алмаштириб, шуни чиқара оламиз:

$$C_m^{m-n} = \frac{1\cdot 2\cdot 3\dots(m-1)m}{1\cdot 2\cdot 3\dots(m-n) 1\cdot 2\cdot 3\dots n} = \frac{P_m}{P_n \cdot P_{m-n}}.$$

Бу формулани ўтган формула билан солиштириб, шуни топамиз:

$$C_m^n = C_m^{m-n}$$

Қўйидаги оддий муҳокама ҳам шу хulosага келтиради: агар m та элементдан, бир группа тузиш учун қандай бўлмасин n та элементни танлаб олсан, қолган элементларнинг ҳаммаси $m-n$ та элементдан бир группа ташкил қиласди. Шундай қилиб, n та элементдан тузилган ҳар бир группа $m-n$ та элементдан тузилган бир группа тўъри келади, ва аксинча; демак:

$$C_m^n = C_m^{m-n}$$

Бу муносабат, агар $n > \frac{1}{2}m$ бўлса, m та элементдан n тадан олиб тузилган группалар сонини топиши соддалаштиришга имкон беради. Масалан:

$$C_{100}^{97} = C_{100}^3 = \frac{100 \cdot 99 \cdot 98}{1 \cdot 2 \cdot 3} = 161700$$

8.2-§. НРІОТОН БИНОМИ

1. Фақат иккинчи ҳадлари билан фарқ қиласидиган биномларнинг кўпайтмаси. Одатдагича кўпайтириш билан шуларни топамиз:

$$\begin{aligned}(x+a)(x+b) &= x^2 + ax + ab = x^2 + (a+b)x + ab; \\ (x+a)(x+b)(x+c) &= [x^2 + (a+b)x + ab](x+c) = \\ &= x^3 + (a+b)x^2 + abx + cx^2 + (ac+bc)x + abc = \\ &= x^3 + (a+b+c)x^2 + (ab+ac+bc)x + abc.\end{aligned}$$

Шунга ўхшаш яна қуидагини топа оламиз:

$$\begin{aligned}(x+a)(x+b)(x+c)(x+d) &= x^4 + (a+b+c+d)x^3 + (ab+ \\ &+ ac+ad+bc+bd++cd)x^2 + (abc+abd+acd+bcd)x + abcd.\end{aligned}$$

Кўпайтмаларга дикқат билан қарасак, уларнинг ҳаммаси бир хил қонунга асосланиб тузилганликларини кўрамиз, яони:

Кўпайтма x нинг даражалари камайишига қараб тартиб билан жойлашган кўпхадни ташкил қиласи.

Биринчи ҳаднинг кўрсаткичи кўпайтувчи биномлар сонига teng; кейинги ҳадларга x нинг кўрсаткичлари 1 тадан камайиб боради; охирги ҳадда x бўлмайди (x нолинчидан даражада бўлади).

Биринчи ҳаднинг коэффициенти 1; иккинчи ҳаднинг коэффициенти кўпайтувчи биномларнинг иккинчи ҳадларининг йиъиндиси; учинчи ҳаднинг коэффициенти иккинчи ҳадларнинг иккиталаб олинган кўпайтмаларнинг йиъиндиси; тўртинчи ҳаднинг коэффициенти иккинчи ҳадларнинг учталаб олинган кўпайтмаларининг йиъиндиси. Охирги ҳад барча иккинчи ҳадларнинг кўпайтмасидан иборат.

Бу қонун ҳар қандай сондаги биномлар кўпайтмасига ҳам қўлланиш мумкин эканлигини исбот қиласиз. Бунинг учун олдин, агар у m та бином кўпайтмаси:

$$(x+a)(x+b)(x+c)\dots(x+k)$$

учун тўъри бўлса, у ҳолда $(m+1)$ та бином кўпайтмаси

$$(x+a)(x+b)(x+c)\dots(x+k)(x+l)$$

учун ҳам тўъри бўлишига ишонч ҳосил қиласиз.

Демак, қуидаги tengликни тўъри деб фараз қиласиз:

$$(x+a)(x+b)(x+c)\dots(x+k) = x^m + S_1x^{m-1} + S_2x^{m-2} + \dots + S_m$$

бунда қисқача ifода қилиш учун шундай фараз қиласиз:

$$S_1 = a + b + c + \dots + i + k;$$

$$S_2 = ab + ac + \dots + ik;$$

$$S_3=abc+abd+\dots;$$

.....

$$S_m=abc\dots ik.$$

Тўъри деб фараз қилинган тенгликнинг иккала томонини $x+l$ биномга кўпайтирамиз:

$$\begin{aligned} & (x+a)(x+b)\dots(x+k)(x+l)= \\ & =(x^m+S_1x^{m-1}+S_2x^{m-2}+\dots+S_m)(x+l)= \\ & =x^{m+1}+S_1x^m+S_2x^{m-1}+\dots+S_mx+lx^m+lS_1x^{m-1}+S_2x^{m-2}+\dots+lS_m= \\ & =x^{m+1}+(S_1+l)x^m+(S_2+lS_1)x^{m-1}+\dots+(S_m+lS_{m-1})x+lS_m. \end{aligned}$$

Бу янги кўпайтмага караб, унинг m та бином учун тўъри деб олинган қонунга бўйсунишига ишонч ҳосил қила оламиз. Ҳақиқатан, биринчидан, x нинг кўрсаткичлари шу қонунга бўйсунади; иккинчидан, коэффициентлар ҳам шунга бўйсунади, чунки иккинчи соннинг S_1+l коэффициенти кўпайтувчи биномлар иккинчи ҳадларининг (l ҳам шунга кирган холдаги) йиъиндиси; учинчи ҳад коэффициенти S_2+lS_1 , барча иккинчи ҳадларнинг (бунга l ҳам кирган ҳолда) иккиталаб олинган кўпайтмаларининг йиъиндисидан иборат ва шунга ўхшаш; ниҳоят, lS_m барча иккинчи ҳадларнинг $abc\dots ik$ кўпайтмасидан иборат.

Бу қонун икки, уч ва тўрт бином учун тўъри эканини кўриб ўтдик; демак, ҳозирги исбот қилинганига кўра, у $4+1$, яони бешта бином кўпайтмаси учун ҳам тўъри бўлиши керак; агар у бешта бином кўпайтмаси учун тўъри бўлса, $5+1$, яони олтига бином кўпайтмаси учун ҳам тўъри бўлади ва ҳоказо.

Баён қилинган муҳокама усулини математик индукция усули деб айтилади. Шуни эслаб ўтиш керакки, бу китобнинг ўтган параграфларида m дан $m+1$ га ўтиш усули билан исбот қилиш имконияти бир неча марта учраган эди. (Масалан, математик индукция усули баён қилинган параграфда).

2. Нрютон биноми формуласи. Биз исбот қилган ушбу:

$$(x+a)(x+b)\dots(x+k)=x^m+S_1x^{m-1}+S_2x^{m-2}+\dots+S_m$$

тенгликда биномнинг барча иккинчи ҳадлари бир хил, яони $a=b=c=\dots=k$ деб фараз қиласиз. У ҳолда чап томон биномнинг $(x+a)^m$ даражаси бўлади. $S_1, S_2, \dots, S_m$ коэффициентларнинг нимага айланишларини қараймиз.

$a+b+c+\dots+k$ га тенг бўлган S_1 коэффициент ma га айланади. $ab+ac+ad+\dots$ га тенг бўлган S_2 коэффициент, m та элементдан 2 тадан қанча группа тузиш мумкин бўлса, шунча марта такрорланган a^2 сонига, яони $\frac{m(m-1)}{1\cdot 2}a^2$ га айланади, $abc+abd+\dots$ га тенг бўлган S_3 коэффициент m та

элементда 3 тадан қанча группа тузиш мумкин бўлса, шунча марта такрорланган a^3 сонига, яони $\frac{m(m-1)(m-2)}{1\cdot 2\cdot 3}a^3$ га айланади ва шунга ўхшаш.

Ниҳоят, $abc\dots k$ га тенг бўлган S_m коэффициент a^m га айланади. Шундай қилиб, қуйидаги тенгликни ҳосил қиласиз:

$$(x+a)^m = x^m + \max^{m-1} + \frac{m(m-1)}{1 \cdot 2} a^2 x^{m-2} + \frac{m(m-1)(m-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} a^3 x^{m-3} + \\ + \dots + \frac{m(m-1) \dots [m-(n-1)]}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots n} a^n x^{m-n} + \dots + a^m$$

Бу тенглик *Ньютоң биномининг формуласи* номи билан маолум. Формуланинг ўнг томонида турувчи кўпхад *бином ёйилмаси* деб аталади. Бу кўпхаддинг хусусиятларини кўриб чиқамиз.

3. Ньютоң биноми формуласининг хоссалари. Бу хоссалардан 10 тасини кўрсатамиз:

1) x нинг кўрсаткичлари биринчи ҳаддан охирги ҳадга қараб 1 тадан камайиб боради, биринчи ҳадда x нинг кўрсаткичи бином даражасининг кўрсаткичига тенг, охирги ҳадда эса 0 дир; аксинча a нинг кўрсаткичлари биринчи ҳаддан охирги ҳадга қараб, 1 тадан ортиб боради, биринчи ҳадда a нинг кўрсаткичи 0, охирги ҳадда бином даражасининг кўрсаткичига тенг. Бунинг натижасида ҳар қайси ҳадда x билан a даги кўрсаткичлар йиъиндиси ҳамма вақт бир хил бўлиб, бином даражасининг кўрсаткичига тенгdir.

2) Ёйилманинг ҳамма ҳадлари сони $m+1$, чунки ёйилмада a нинг 0 дан m гача барча даражалари бор.

3) Коэффициентлар қўйидагиларга тенг: биринчи ҳадда — бирга, иккинчи ҳадда — бином даражасининг кўрсаткичига, учинчи ҳадда m та элементдан 2 тадан группалаш сонига; тўртинчи ҳадда m та элементни 3 тадан группалаш сонига, умуман $(m+1)$ -ҳад коэффициенти m та элементдан n тадан группалаш сонига тенг. Ниҳоят, охирги ҳад коэффициенти m та элементни m тадан группалаш сонига, яони 1 га тенг.

Бу коэффициентларнинг ҳаммаси *биномиал коэффици-ентлар* деб аталади.

4) Ёйилманинг ҳар бир ҳадини, тагига шу ҳаднинг ёйилмадаги ўрнининг номерининг кўрсатувчи рақамлар қўйилган T ҳарфи билан белгилаб, яони биринчи ҳади T_1 иккинчи ҳади T_2 ва ҳ.к., шуни ёза оламиз:

$$T_{n+1} = C_m^n a^n x^{m-n} = \frac{m(m-1) \dots [m-(n-1)]}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots n} a^n x^{m-n}$$

Бу формула ёйилманинг умумий ҳадини ифода қиласи, чунки биз ундан, n ўрнига 1, 2, 3, ..., m сонларини қўйиб (биринчидан бошқа), барча ҳадларни ҳосил қила оламиз.

5) Ёйилманинг бошидан биринчи ҳаднинг коэффициенти 1 га тенг; охирдан биринчи ҳад коэффициенти ҳам 1 га тенг. Бошда иккинчи ҳаднинг коэффициенти m , яони C_m^1 ; охирдан иккинчи ҳад коэффициенти C_m^{m-1} ; аммо $C_m^1 = C_m^{m-1}$ бўлгани учун бу коэффициентлар ҳар бир хил бўлади. Бошдан учинчи ҳаднинг коэффициенти C_m^2 ва охирдан учинчи ҳадники C_m^{m-2} ; аммо $C_m^2 = C_m^{m-2}$ бўлгани учун бу коэффициентлар ҳам бир хил бўлади ва ҳоказо. Демак,

Ёйилманинг четларидан тенг узоқликда турган ҳадларнинг коэффициентлари ўзаро тенг.

6) Қуйидаги биномиал коэффициентларга қарасақ,

$$1, m, \frac{m(m-1)}{1 \cdot 2}, \frac{m(m-1)(m-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3}, \frac{m(m-1)(m-2)(m-3)}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4}, \dots$$

бир коэффициентдан иккинчисига ўтишда сурат борган сари камаядиган ($m-1$ га, $m-2$ га, $m-3$ га ва ҳоказо) сонларга кўпайтирилишини кўрамиз. Бунинг натижасида коэффициентлар олдин орта боради (суратдаги кўпайтuvчилар махраждаги мос кўпайтuvчилардан катта бўлган вактда), сўнгра камая боради. Ёйилманинг четларидан тенг узоқликда турган коэффициентлар тенг бўлганликдан, энг катта коэффициент ёйилманинг ўртасида бўлиши керак. Шу билан бирга агар ёйилма барча ҳадларининг сони ток бўлса (бу эса бином кўрсаткичининг жуфтлигида бўлади), ўртада энг катта коэффициентли фақат бир ҳад бўлади; агар барча ҳадлар сони жуфт бўлса (бу эса бином кўрсаткичининг тоқлигида бўлади), ўртада энг катта бир хил коэффициентли иккиҳад бўлиши керак. Масалан:

$$(x+a)^4 = x^4 + 4ax^3 + 6a^2x^2 + 4a^3x + a^4; (x+a)^5 = x^5 + 5ax^4 + 10a^2x^3 + 10a^3x^2 + 5a^4x + a^5.$$

7) Ёнма-ён турувчи иккиҳадни:

$$T_{n+1} = \frac{m(m-1)\dots[m-(n-1)]}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots n} a^n x^{m-n};$$

$$T_{n+2} = \frac{m(m-1)\dots[m-(n-1)][m-n]}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots n(n+1)} a^{n+1} x^{m-n-1}$$

солиштиришдан шу натижага келамиз:

Эндиgi ҳад коэффициентини топиш учун, ундан олдинги ҳад коэффициентини шу ҳаддаги x нинг кўрсаткичига кўпайтириш ва шу аниқланувчи ҳаддан олдинги ҳадлар сонига бўлиш кифоя.

Бу хоссадан фойдаланиб, бином ёйилмасини тўъридан-тўъри ёзиш мумкин, масалан:

$$(x+a)^7 = x^7 + 7ax^6 + \dots$$

Энди 7 ни оламиз, уни 6 га кўпайтирамиз ва 2 га бўламиз; бундан 21 чиқади:

$$(x+a)^7 = x^7 + 7ax^6 + 21a^2x^5 + \dots$$

Энди 21 ни олиб, 5 га кўпайтирамиз ва 3 га бўламиз, 35 чиқади:

$$(x+a)^7 = x^7 + 7ax^6 + 21a^2x^5 + 35a^3x^4 + \dots$$

Хозир ҳадлар қаторнинг ўртасигача ёзилди, қолганларини бешинчи хоссага асосан топамиз:

$$(x+a)^7 = x^7 + 7ax^6 + 21a^2x^5 + 35a^3x^4 + 35a^4x^3 + 21a^5x^2 + 7a^6x + a^7.$$

8) Барча биномиал коэффициентларнинг йиъиндиси 2^m га тенг. Ҳақиқатан, бином формуласида $x=a=1$ фараз қилиб, шуни ҳосил қиласиз:

$$2^m = 1 + m + \frac{m(m-1)}{1 \cdot 2} + \frac{m(m-1)(m-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} + \dots + 1.$$

Масалан $(x+a)^7$ нинг ёйилмасидаги коэффициентлар йишин-диси мана шунга тенг:

$$1+7+21+35+35+21+7+1=128=2^7.$$

9) Бином формуласида a ни — a га алмаштирасак, қуйида-гига эга бўламиз:

$$(x-a)^m = x^m - m(-a)x^{m-1} + \frac{m(m-1)}{1 \cdot 2}(-a)^2 x^{m-2} - \dots + (-a)^m,$$

ёки

$$(x-a)^m = x^m - max^{m-1} + \frac{m(m-1)}{1 \cdot 2}a^2 x^{m-2} - \dots + (-1)^m a^m,$$

демак, + ва — ишорали навбатлашиб келади.

10) Агар охирги тенгламада $x=a=1$ деб фараз қилсак, у холда:

$$0 = 1 - m + \frac{m(m-1)}{1 \cdot 2} - \frac{m(m-1)(m-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} + \dots + (-1)^m$$

чиқади.

Тоқ ўринда турувчи биномиал коэффициентлар йишиндиси жуфт ўринда турувчи биномиал коэффициентлар йишиндисига тенг.

4. **Бином формуласини кўпҳадга татбиқ қилиш.** Нрютон биномининг формуласи кўпҳадни даражага кўтаришга имкон беради, чинончи:

$$(a+b+c)^4 = [(a+b)+c]^4 = (a+b)^4 + 4c(a+b)^3 + 6c^2(a+b)^2 + 4c^3(a+b) = c^4.$$

$(a+b)^4, (a+b)^3, (a+b)^2$ ларни ёйиб, охирги натижани ёза оламиз:

$$(a+b+c)^4 = a^4 + 4a^3b + 6a^2b^2 + 4ab^3 + b^4 + 12a^2bc + 12ab^2c + 4b^3c + 6a^2c^2 + 12abc^2 + 6b^2c^2 + 4ac^3 + 4bc^3 + c^4.$$

Мисол. 1) $1 - C_8^2 + C_8^4 - C_8^6 + C_8^8 = 16$ айниятни ҳисобланг.

ЕЧИШ. $(1+i)^8 = 1 + iC_8^1 - C_8^2 - iC_8^3 + C_8^4 + iC_8^5 - C_8^6 - iC_8^7 + C_8^2 + C_8^8 = (1 - iC_8^2 + C_8^4 - C_8^6 + C_8^8) + i(C_8^1 - C_8^3 + C_8^5 + C_8^7)$ (*)

$$(1+i)^8 = \alpha_1 = \left(\sqrt{2} \left(\cos \frac{\pi}{4} + i \sin \frac{\pi}{4} \right) \right)^8 = 16(\cos 2\pi + i \sin 2\pi) = 16 (**)$$

Комплекс соннларнинг тенглик шартини эотиборга олиб, (*) ва (**) лардан $1 - iC_8^2 + C_8^4 - C_8^6 + C_8^8 = 16, C_8^1 - C_8^3 + C_8^5 + C_8^7 = 0$ келиб чиқади.

Мустақил ечиш учун мисоллар

1. Нрютон биномидан фойдаланиб қуйидаги иккиҳадларни даражага кўтариш:

$$1) (1+x)^6; \quad 2) (x+5)^5; \quad 3) (x-1)^7;$$

4) $(2-a)^8$;

5) $(3x+4y)^6$; 6) $(1+x)^m$;

7) $\left(x + \frac{1}{x}\right)^5$;

8) $(x^2+2y^2)^4$;

9) $(a^2+b^2)^6$.

2. $(5x-6a^2)^{10}$ ёйилмасининг 6-ҳадини топинг.3. $(3a-2)^{12}$ ёйилмасининг 8-ҳадини топинг.

4. Қуйидаги ҳисобланг:

1) $2.1^6 = \left(2 + \frac{1}{10}\right)^6 = \dots$

2) $1.03^5 = \left(1 + \frac{3}{100}\right)^5 = \dots$

3) $0.97^4 = \left(1 - \frac{3}{100}\right)^4 = \dots$

4) $29^5 = (30-1)^5 = \dots$

5) $99^3 = (100-1)^3 = \dots$

6) $(4 + \sqrt{6})^6$;

7) $(6 - 5\sqrt{2})^6$;

8) $(\sqrt{a} + \sqrt{b})^5$;

9) $(\sqrt{a} - \sqrt{b})^3$;

10) $(1 + \sqrt[3]{3})^8$;

11) $(2\sqrt{2} + \sqrt{6})^6$.

5. Қуйидаги йиъиндилар ҳисоблансин

1) $1 + c_n^4 + c_n^8 + \dots$; 2) $1 + c_n^3 + c_n^6 + c_n^9 + \dots$; 3) $c_n^1 + c_n^5 + c_n^9 + \dots$;

4) $c_n^3 + c_n^7 + c_n^{11} + \dots$; 5) $c_n^2 + c_n^5 + c_n^8 + \dots$; 6) $1 - c_n^2 + c_n^4 - c_n^6 + \dots$;

7) $c_n^1 - c_n^3 + c_n^5 - c_n^7$.

6. $\left(x^2 - \frac{3}{x^3}\right)^{15}$ ёйилмасининг x бўлмаган ҳадини ҳисоблаб чиқаринг.

7. $\left(2x^2 - \frac{a}{2x^3}\right)^{10}$ ёйилмасининг x бўлмаган ҳадини ҳисоблаб чиқаринг.

8.3-§. ХОДИСАЛАР ВА УЛАР УСТИДА АМАЛЛАР

Эҳтимоллар назарияси ҳодисалар рўй беришининг умумий қонуниятларини ўрганадиган ва уни амалиётда татбиқ этишга ёрдам кўрсатадиган фандир.

Ходиса дастлабки тушунча сифатида таорифланмайди. Ҳодисани кузатиш учун маолум бир шарт-шароитлар комплекси хозирланган бўлиши керак. Ушбу шарт-шароитлар комплексини “ σ ” билан белгилаймиз.

Масалан: 1. Сувнинг қайнаш ҳодисасини кузатиш учун 100^0 С иссиқлик 760 мм Ртут симобустуни билан ўлчанувчи нормал атмосфера (σ : шарт-шароит);

2. Кубик ташланганда бирор рақам(1дан бача)нинг тушишини кузатиш учун кубикнинг бир жинсли ва ташланаётган майдоннинг ҳам мутлоқ текис бўлиши (“ σ ” шарт-шароит).

Биз бундан буён бирор ҳодисани руй беришини кузатиш учун ҳар доим “ σ ” шарт-шароит хозирланган деб ҳисоблаймиз ва бу хақда кейинчалик эслатмаймиз.

Ҳодисалар табиатига кўра уч турга бўлинадилар (муқаррар ҳодиса, мумкин бўлмаган ва тасодифий ҳодиса). Тажриба ўтказилганда ҳар доим рўй берадиган ҳодисага муқаррар ҳодиса деб аталади ва уни U орқали белгиланади. Масалан кубик ташланганда 1дан бача рақамлардан бири-нинг тушиши муқаррар ҳодисадир. Ҳар сафар тажриба ўтказилганда ҳар доим рўй бермайдиган ҳодисага мумкин бўлмаган ҳодиса деб аталади ва уни V каби белгиланади.

Масалан кубик ташланганда “7” рақам тушиш ҳодисаси мумкин бўлмаган ҳодисадир.

Тажриба ўтказилганда ё рўй берадиган ёки рўй бермайдиган ҳодисага тасодифий ҳодиса деб аталади.

Тасодифий ҳодисаларни катта лотин ҳарфлари $A, B, C, \dots$ билан белгилаймиз. Масалан, кубик ташланганда “3” рақами тушиши тасодифий ҳодисадан иборат. Бундан буён тасодифий ҳодисаларнигина ўрганамиз ва уларни қисқча ҳодисалар деб атаймиз.

Агар битта синовнинг ўзида A ва B ҳодисалар бир вактда рўй бермаса, улар биргаликдамас(биргаликда бўлмаган) ҳодисалар дейилади.

Агар синов натижасида бир нечта ҳодисалардан фақат биттаси рўй берса, улар ҳодисаларнинг тўла гурӯхини ташкил этади дейилади.

Агар A ҳодиса рўй берганда B ҳодиса ҳам рўй берса, у ҳолда A ҳодиса B ҳодисани эргаштиради, ва бу муносабатни $A \subseteq B$ каби белгиланади.

Агар A ва B ҳодисалардан исталган бири иккинчисини эргаштиrsa, у ҳолда A ва B ҳодисаларни тенг кучли ҳодисалар деб аталади ва уни $A=B$ каби белгиланади. Ҳодисалар устида ҳам қўшиш, қўпайтириш, ҳодисалар айрмаси ва хаказо амалларни киритиб табиатдаги мураккаб ҳодисаларни ифодалаш мумкин бўлади.

A ва B ҳодисалардан ҳеч бўлмагандан биттасини рўй беришдан иборат бўлган ҳодисага A ва B ҳодисаларнинг йиъиндиси деб аталади ва уни $A \cup B$ ёки $A+B$ каби белгиланади. A ва B ҳодисаларнинг бир вактда рўй беришидан иборат бўлган ҳодисага A ва B ҳодисаларнинг кўпайтмаси деб аталади ва уни $A \cap B$ ёки $A \cdot B$ каби белгиланади.

A ҳодиса рўй бермагандагина ва фақат шу ҳолдагина рўй берадиган ҳодисага A ҳодисага карама-карши ҳодиса деб аталади ва уни $\bar{A}$ каби белгиланади. Агар A ҳодиса учун $B_1, B_2, \dots, B_m$ ҳодисалар мавжуд бўлиб, $A=B_1+B_2+\dots+B_m$ бўлса, у ҳолда A ҳодисани “ m ”та хусусий ҳолга ажиралади, ёки акс ҳолда эса A ҳодисани элементтар ҳодиса деб аталади.

Элементар ҳодисаларни $\omega, \omega_1, \omega_2, \dots$ каби белгилаймиз. Элементар ҳодисалар тўпламини эса Ω каби белгилаймиз ва уни элементар ҳодисалар фазоси деб юритамиз.

Эҳтимолликнинг классик ва статистик таорифлари. Геометрик эҳтимоллик

1.Чекли сондаги тенг имкониятли элементар ҳодисалар фазоси

$\Omega = \{\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_n\}$ ни караймиз. Айтайлик $\{\omega_{i1}, \omega_{i2}, \dots, \omega_{ik}\}$ лар A ҳодисани рўёбга чиқарувчи элементар ҳодисалар бўлсин.

1-таориф: Агар “п” та тажриба ўтказилганда A ҳодисани рўёбга чиқарувчи имкониятлар сони “к” та бўлса, у ҳолда A ҳодисанинг эҳтимоллиги деб $\frac{k}{n}$ нисбатига айтилади, яони $P(A) = \frac{k}{n}$. Бу ерда $P(A)$ ни A ҳодисанинг эҳтимоллиги деб ўқилади. Эҳтимолликнинг классик таорифидан куйидаги хоссаларнинг ўринлиги келиб чиқади.

$$1^0 \quad P(A) \geq 0; \quad 2^0 \quad P(V)=0, \quad P(U)=1;$$

$$3^0 \quad A \text{ ва } B \text{ ҳодиса бир вақтда рўй бермаса, } P(A+B)=P(A)+P(B)$$

ИСБОТИ: **п** та тажриба ўтказилганда A ҳодиса рўёбга чиқарувчи имкониятлар сони k_1 та бўлсин. B ҳодиса учун эса k_2 та бўлсин.

Бу ҳолда $P(A) = \frac{k_1}{n}$, $P(B) = \frac{k_2}{n}$. A ва B ҳодиса бир вақтда рўй бермаган-лиги учун $A+B$ ни рўёбга чиқарувчи имкониятлар сони k_1+k_2 га тенг бўлиб

$$P(A+B) = \frac{k_1 + k_2}{n} = \frac{k_1}{n} + \frac{k_2}{n} = P(A) + P(B)$$

шуни исботлаш зарур эди.

$$4^0. \quad P(\bar{A}) = 1 - P(A); \quad 5^0. \quad A \subset B \text{ бўлса, у ҳолда } P(A) \leq P(B)$$

$$P(B-A) = P(B) - P(A).$$

$$6^0 \quad \text{Хар қандай } A \text{ ҳодиса учун } 0 \leq P(A) \leq 1$$

2.Француз олимси Мизес статистик эҳтимоллик учун $p = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\mu_n}{n}$ ни таклиф этган. Ўтказилган статистик тажрибалар, ҳамда назариялар ҳақиқатдан ҳам тажрибалар сони n етарли катта бўлганда $\frac{\mu_n}{n}$ нисбатни бирор p ($0 \leq p \leq 1$) доимий сон атрофида тебранишни тасдиқлайди. Бу ерда μ_n

нинг n та тажрибада A ҳодисанинг рўй беришлари частотаси, $\frac{\mu_n}{n}$ эса A ҳодисанинг рўй беришлар нисбий частотаси деб аталади. Статистик

таорифининг ўринлигини қуидаги жадвалда келтирилган маолумотлар ҳам тўла тасдиқлайди.

т/ р		тажрибалар сони	герб тушишлар сони	нисбий частота
1.	Бюффон	4040	2048	0,5080
2.	Пирсон	12000	6019	0,5016
3.	Пирсон	24000	12012	0,5005

Жадвалдан кўринадики танга ташланганда герб тушишлари сонининг нисбий частотаси 0,5 атрофида тебранар экан. Ушбу миқдорни герб тушушлари ҳодисанинг статистик эҳтимоллиги сифатида қабул қилинган.

3.D₁ соҳа **D** соҳанинг қисми (бўлраги) бўлсин. Агар соҳанинг ўлчамини(узунлиги,юзи,ҳажми) mes орқали белгиласак, таваккалига ташланган нуқтанинг **D₁** соҳага тушиш эҳтимоллиги $P(A) = \frac{mesD_1}{mesD}$ га teng.

Эҳтимолликларни бевосита ҳисоблашда кўпинча комбинаторика формулаларидан фойдаланилади. Ўрин алмаштиришлар, ўринлаш-тиришлар ва группалашлар ва уларни сонини топиш формулаларини ўтганги параграфда кўрилган эди. ($P_n=1.2....n=n!$,

$$A_n^m \frac{n!}{(n-m)!} = n(n-1)(n-2)...(n-m+1), C_n^m = \frac{n!}{m!(n-m)!} = \frac{n(n-1)(n-2)...(n-m+1)}{1 \cdot 2 \dots m} = \frac{A_n^m}{P_m}.$$

1-мисол. Кутода 3 та оқ, 7 та қора шар бор. Ундан таваккалига олинган шарнинг оқ шар бўлиши эҳтимоллигини топинг.

Ечиш. А - олинган шар оқ эканлиги ҳодисаси бўлсин. Мазкур синов 10 га teng имкониятли элементар ҳодисалардан иборат бўлиб, уларнинг 3 таси А ҳодисага қулийлик туъдирувчиdir. Демак,

$$P(A) = \frac{3}{10} = 0,3$$

2-мисол. Гурухда 12 талаба бўлиб, уларнинг 8 нафари аолочилар. Рўйхат бўйича таваккалига 9 талаба танлаб олинди. Танлаб олинганлар ичida 5 талаба аолочи талаба бўлиши эҳтимоллигини топинг.

Ечиш. Синовнинг барча мумкин бўлган teng имкониятли элементар ҳодисалари сони C_{12}^9 га teng. Буларнинг ичидан $C_{12}^9 \cdot C_4^4$ таси танлаб олинган талabalар ичидан 5 таси аолочи талabalар ҳодисаси (A) учун қулийлик туъдиради. Шунинг учун

$$P(A) = \frac{C_8^5 \cdot C_4^4}{C_{12}^9} = \frac{\frac{8 \cdot 7 \cdot 6}{1 \cdot 2 \cdot 3} \cdot 1}{\frac{12 \cdot 11 \cdot 10}{1 \cdot 2 \cdot 3}} = \frac{8 \cdot 7 \cdot 6}{12 \cdot 11 \cdot 10} = \frac{14}{55}.$$

3-мисол. Қирқма алифбонинг 10 та харфидан “математика” сўзи тузилган. Бу харфлар тасодифан сочилиб кетган ва қайтадан ихтиёрий тартибда йиъилган. Яна “математика” сўзи ҳосил бўлиши эҳтимоллигини топинг.

Ечиш. А - “Математика” сўзи ҳосил бўлиш ходисаси. Тенг имкониятли мумкин бўлган элементар ходисалар сони $n=10!$ бўлиб, А ходисага кулагайлик яратувчилари $m=2! \cdot 3! \cdot 2!$ бўлади. Бу ерда математика сўзида “м” 2 марта, “а” 3 марта, “т” 2 марта такрорланиши хисобга олинади.

$$P(A) = \frac{m}{n} = \frac{2! \cdot 3! \cdot 2!}{10!} = \frac{1}{151200}.$$

4-мисол. Телефонда номер тераётган абонент охирги икки рақамни эсдан чиқариб қўйди ва фақат бу рақамлар ҳар хил эканлигини эслаб қолган ҳолда уларни таваккалига терди. Керакли рақамлар терилганлиги эҳтимоллигини топинг.

Ечиш. А - иккита керакли рақам терилганлик ходисаси бўлсин. Ҳаммаси бўлиб, ўнта рақамдан иккитадан неча ўринлаштиришлар тузиш мумкин бўлса шунча, яни $A_{10}^2 = 10 \cdot 9 = 90$ та турли рақамларни териш мумкин. Шунинг учун классик эҳтимолликка кўра

$$P(A) = \frac{1}{A_{10}^2} = \frac{1}{90}.$$

5-мисол. R радиусли доирага нуқта таваккалига ташланган. Ташланган нуқтанинг доирага ички чизилган мунтазам учбурчак ичига тушиш эҳтимоллигини топинг.

Ечиш. D соҳа R радиусли доира юзи S га тенг, D_1 соҳа R радиусли доирага ички чизилган мунтазам учбурчак юзи S_1 га тенг бўлсин. А-нуқтанинг мунтазам учбурчакка тушиш ходисаси бўлсин. У ҳолда.

$$P(A) = \frac{mesD_1}{mesD} = \frac{s_1}{s} = \frac{\frac{3\sqrt{4R^2}}{4}}{\pi R^2} = \frac{3\sqrt{3}}{4\pi} \approx 0,4137$$

Демак, R радиусли доирага таваккал ташланган нуқтанинг унга ички чизилган мунтазам учбурчакка тушиш эҳтимоллиги $P(A)=0,4137$ га тенг.

ШАРТЛИ ЭҲТИМОЛЛИК.

В ҳодисанинг **A** ҳодиса рўй берди деган шартда ҳисобланган эҳтимоллиги шартли эҳтимоллик дейилади ва у қуидагича белгиланади. $P_A(B)$ ёки $P(B/A)$.

Иккита бойлиқ ҳодисанинг биргаликда рўй бериш эҳтимоллиги учун қуидаги формуалар ўринга эга

$$P(AB)=P(A) P_A(B) \text{ ёки } P(AB)=P(B) P_B(A)$$

Агар **A** ва **B** лар эркли бўлса уларнинг биргаликда рўй бериши эҳтимоллиги $P(AB)=P(A)\cdot P(B)$ бўлади.

Бир нечта бойлиқ ҳодисаларнинг биргаликда рўй бериш эҳтимоллиги қуидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$P(A_1, A_2, \dots, A_n) = P(A_1) P_{A_1}(A_2) P_{A_1 \cdot A_2}(A_3) \dots P_{A_1 A_2 \dots A_{n-1}}(A_n)$$

A ва **B** ҳодисалар йиъиндисининг эҳтимоллиги учун қуидаги формула ўринли:

$$P(A+B)=P(A)+P(B)-P(A\cdot B)$$

Тўла эҳтимоллик формуласи. **B₁, B₂, ..., B_n** лар ҳодисаларнинг тўла гурӯҳини ташқил этиб, **A** ҳодиса уларнинг бири билан рўй бериши мумкин бўлсин. У ҳолда

$$P(A) = \sum_{k=1}^n P(B_k) \cdot P_{B_k}(A)$$

тенглик ўринли бўлади.

Бейес формуласи. Агар **A** ҳодиса рўй бергани маолум бўлса, у ҳолда $P(B_k)$ $k=1,2,\dots,n$ эҳтимолликларни қайта баҳолаш мумкин, яони $P_A(B_k)$ шартли эҳтимолликларни ушбу Бейес формуласи ёрдамида топиш мумкин:

$$p_A(B_k) = \frac{p(B_k) \cdot p_{B_k}(A)}{p(A)}$$

1-мисол. Цехда бир нечта станок ишлайди. Смена давомида битта станокни созлашни талаб этиш эҳтимоллиги 0,2 га тенг, иккита станокни созланишни талаб этиши эҳтимоллиги 0,13 га тенг. Смена давомида иккитадан ортиқ станокни созланишни талаб этиш эҳтимоллиги эса 0,07 га тенг. Смена давомида станокларни созланиш талаб этилиши эҳтимоллигини топинг.

Ечиш. Куидаги ҳодисаларни караймиз: **A** - смена давомида битта станок созланиш талаб этиш ҳодисаси;

B - смена давомида иккита станок созлашни талаб этиш ҳодисаси;
C - смена давомида 2 тадан ортиқ станок созлашни талаб этиш ҳодисаси;

A, B, C ҳодисалар ўзаро биргаликда эмас. Бизни қуидаги ҳодиса қизиқтиради: $(A+B+C)$ - смена давомида созлаш зарур бўладиган станоклар:

$$P(A+B+C)=P(A) + P(B) + P(C)=0,2+0,13+0,07=0,4$$

2-мисол. Иккита овчи бир пайтда бир-бирига бойлиқ бўлмаган ҳолда куёнга карата ўқ ўзишди. Овчилардан хеч бўлмаганла бири ўқни нишонга текказса, куён отиб олинган бўлади. Биринчи овчининг нишонга уриш эҳтимоллиги 0,8 га, иккинчисининки 0,75 га тенг бўлса, куённи отиб олиш эҳтимоллигини топинг.

Ечиш. Күйидаги ҳодисаларни қараймиз:

A - биринчи овчи нишонга текказиши;

B - иккинчи овчи нишонга текказиши.

A ва **B** эркли ҳодисалар. Бизни ($A+B$) ҳодиса кизиқтиради.

($A+B$) - хеч бўлмаганда битта овчининг нишонга текказиши. У ҳолда.

$$P(A+B) = P(A) + P(B) - P(A \cdot B) = 0,8 + 0,75 - 0,8 \cdot 0,75 = 0,95, \quad P(A+B) = 0,95$$

3-мисол. Командада 12 спортчи бўлиб, уларнинг 5 таси спорт устаси. Спортчилар ичидан қуроа ташлаш орқали уч спортчи танланади. Танланган спортчиларнинг ҳаммаси спорт устаси бўлиши эҳтимоллигини топинг.

Ечиш. A_1 - биринчи спортчи - спорт устаси;

A_2 - иккинчи спортчи - спорт устаси;

A_3 - учинчи спортчи - спорт устаси;

$A = A_1 \cdot A_2 \cdot A_3$ - учала спортчи - спорт устаси.

A_1, A_2, A_3 ҳодисалар - боълик ҳодисалар. Демак,

$$P(A) = P(A_1 A_2 A_3) = (A_1) P_{A_1} (A_2) P_{A_1 A_2} (A_3) = \frac{5}{12} \cdot \frac{4}{11} \cdot \frac{3}{10} = \frac{1}{22}.$$

4-мисол. Талаба ўзига керакли формулани 3 та маолумотномадан қидиради. Формула биринчи, иккинчи, учинчи маолумотномада бўлиши эҳтимоллиги мос равишда **0,6; 0,7; 0,8** га teng. Формула:

- а) фақат битта маолумотномада бўлиши;
- б) фақат иккита маолумотномада бўлиши;
- в) учала маолумотномада бўлиши;
- г) ҳеч бўлмаганда битта маолумотномада бўлиши эҳтимоллигини топинг.

Ечиш: Күйидаги ҳодисаларни қараймиз:

A_1 - формула биринчи маолумотномада бор,

A_2 - формула иккинчи маолумотномада бор,

A_3 - формула учинчи маолумотномада бор.

а) $A = A_1 \bar{A}_2 \bar{A}_3 + \bar{A}_1 A_2 \bar{A}_3 + \bar{A}_1 \bar{A}_2 A_3$ - формула фақат битта маолумотномада бор. $\bar{A}_1 \bar{A}_2 A_3, \bar{A}_1 A_2, \bar{A}_3, \bar{A}_1 \bar{A}_2 \bar{A}_3$ ҳодисалар биргаликда эмас ва $\bar{A}_1, \bar{A}_2, \bar{A}_3; \bar{A}_1, A_2, \bar{A}_3; \bar{A}_1, \bar{A}_2, A_3$ ҳодисалар боълик эмас. Демак,

$$P(A) = P(A_1) P(\bar{A}_2) P(\bar{A}_3) + P(\bar{A}_1) P(A_2) P(\bar{A}_3) + P(\bar{A}_1) P(\bar{A}_2) P(A_3) = \\ = 0,6 \cdot 0,3 \cdot 0,2 + 0,4 \cdot 0,7 \cdot 0,2 + 0,4 \cdot 0,3 \cdot 0,8 = 0,188.$$

б) $A = A_1 A_2 \bar{A}_3 + A_1 \bar{A}_2 A_3 + \bar{A}_1 A_2 A_3$ - формула фақат иккита маолумотномада бор. Демак,

$$P(A) = 0,6 \cdot 0,7 \cdot 0,2 + 0,6 \cdot 0,3 \cdot 0,8 + 0,4 \cdot 0,7 \cdot 0,8 = 0,452.$$

в) $A = A_1 A_2 A_3$ - формула учала маолумотномада бор.

$$P(A) = 0,6 \cdot 0,7 \cdot 0,8 = 0,336.$$

г) $A = A_1 + A_2 + A_3$ - формула ҳеч бўлмаганда битта маолумотномада бор. Мазкур ҳолда **A** ҳодисага қарама-қарши ҳодисани қараш қулай.

$\bar{A}$ - формула ҳеч бир маолумотномада йўқ.

$\bar{A} = \bar{A}_1 \bar{A}_2 \bar{A}_3$ у ҳолда $P(A) = 1 - P(\bar{A})$.

$$P(A) = 1 - P(\bar{A}) = 1 - P(\bar{A}_1 \bar{A}_2 \bar{A}_3) = 1 - P(\bar{A}_1)P(\bar{A}_2)P(\bar{A}_3) = \\ = 1 - 0,4 \cdot 0,3 \cdot 0,2 = 1 - 0,024 = 0,976.$$

Шундай қилиб, а) $P(A) = 0,188$; б) $P(A) = 0,452$; в) $P(A) = 0,336$;

г) $P(A) = 0,976$.

5-Мисол. Биринчи қутида 2 та оқ, 6 та қора, иккинчи қутида эса 4 та оқ, 2 та қора шар бор. Биринчи қутидан таваккалига 2 та шар олиб, иккинчи қутига солинди, шундан кейин иккинчи қутидан таваккалига битта шар олинди.

а) Олинган шар оқ бўлиши эҳтимоллиги қандай?

б) Иккинчи қутидан олинган шар оқ бўлиб чиқди. Биринчи қутидан олиб иккинчи қутига солинган 2 та шар оқ бўлиши эҳтимоллиги қандай?

Ечиш. а) Қуйидаги белгилашларни киритамиз:

A - иккинчи қутидан шар оқ.

B_1 - биринчи қутидан иккинчи қутига 2 та оқ шар солинган,

B_2 - биринчи қутидан иккинчи қутига 2 та турли рангдаги шар солинган.

B_3 - биринчи қутидан иккинчи қутига 2 та қора шар солинган.

B_1, B_2, B_3 - ходисалар тўла гурӯҳ ташкил этади. У ҳолда тўла эҳтимоллик формуласига кўра.

$$P(A) = P(B_1)P_{B_1}(A) + P(B_2)P_{B_2}(A) + P(B_3)P_{B_3}(A).$$

$B_k = k = \overline{1,3}$ гипотезаларнинг эҳтимолликларини ва $P_{B_k}(A)$ шартли эҳтимолликларни классик схема бўйича хисоблаймиз:

$$P(B_1) = \frac{C_2^2}{C_8^2} = \frac{1}{28}; \quad P(B_2) = \frac{C_2^1 \cdot C_6^1}{C_8^2} = \frac{12}{28}.$$

$$P(B_3) = \frac{C_6^2}{C_8^2} = \frac{15}{28}; \quad P_{B_1}(A) = \frac{3}{4}; \quad P_{B_2}(A) = \frac{5}{8};$$

$$P_{B_3}(A) = \frac{1}{2}$$

Топилган натижаларни тўла эҳтимоллик формуласига кўямиз:

$$P(A) = \frac{1}{28} \cdot \frac{3}{4} + \frac{12}{28} \cdot \frac{5}{8} + \frac{15}{28} \cdot \frac{1}{2} = \frac{9}{16}.$$

б) $P_A(B_1)$ эҳтимолликни Бейес формуласи бўйича топамиз:

$$P_A(B_1) = \frac{P(B_1) \cdot P_{B_1}(A)}{P(A)} = \frac{\frac{1}{28} \cdot \frac{3}{4}}{\frac{9}{16}} = \frac{1}{21}.$$

4-§. ВАРИАЦИОН ҚАТОР УЧУН ПОЛИГОН ВА ГИСТОГРАММА.

Текширилаётган алмат бўйича ўрганиладиган барча обектлар тўплами бош тўплам дейилади. Танланма тўплам ёки танлама деб текшириш учун олинган обектлар тўпламига айтилади.

Тўплам (танлама ёки бош тўплам) ҳажми деб бу тўпламдаги обектлар сонига айтилади.

Бирор X белгини (дискрет ёки узлуксиз) миқдор (сон) жиҳатидан ўрганиш учун бош тўпламдан n ҳажми $x_1, x_2, \dots, x_n$ танланма ажратилган бўлсин.

X белгининг кузатиладиган $x_1, x_2, \dots, x_n$ қийматлари вариантлар дейилади.

Вариантларнинг ўсиб бориш тартибида ёзилган кетма-кетлиги вариацион қатор дейилади.

Танланманинг статистик тақсимоти деб вариантлар ва уларга мос частоталар ёки нисбий частоталардан иборат жадвалга айтилади:

x_i	x_1	x_2	...	x_n	ёки	x_i	x_1	x_2	...	x_k
n_i	n_1	n_2	...	n_k		ω_i	n_1/n	n_2/n	...	n_k/n

Барча частоталар йиъиндиси танланма ҳажмига тенг, яни $n_1+n_2+\dots+n_k=n$, бу ерда $n_1, n_2, \dots, n_k$ - частоталар.

Барча нисбий частоталар йиъиндиси бирга тенг, яни $\omega_1+\omega_2+\dots+\omega_k=1$, бу ерда $\omega_1 = n_1/n, \omega_2=n_2/n, \dots, \omega_k=n_k/n$ - нисбий частоталар.

Белги узлуксиз бўлса, унинг барча кузатиладиган қийматлари жойлашган оралиқ h узунликдаги қисмий оралиқларга бўлинади ва i -оралиқка тушган частоталар йиъиндиси (ёки нисбий частоталар йиъиндиси) топилади.

Частоталар полигони деб кесмалари $(x_1, n_1), (x_2, n_2), \dots, (x_k, n_k)$ нуқталарни туташтирадиган синиқ чизиққа айтилади, бу ерда x_i - танланма вариантлари, n_i - мос частоталар.

Нисбий частоталар полигони деб кесмалари $(x_1, \omega_1), (x_2, \omega_2), \dots, (x_k, \omega_k)$ нуқталарни туташтирадиган синиқ чизиққа айтилади, бу ерда x_i - танланма вариантлари; ω_i - уларга мос нисбий частоталар.

Белгининг узлуксиз тақсимланишини яққол кўрсатиш учун гистограммалар деб аталувчи диаграммалардан фойдаланилади.

Частоталар гистограммаси деб асослари h узунликдаги оралиқлар, баландликлари эса n_i/h (частота зичлиги) нисбатларга тенг бўлган тўъри тўртбурчаклардан иборат поёновий фигурага айтилади.

$$S_i = h \cdot \frac{n_i}{h} = n_i \text{ - қисмий } i \text{ тўъри тўртбурчакнинг юзи.}$$

$$S = \sum_{i=1}^k n_i = n \text{ - частоталар гистограммаси юзи.}$$

Нисбий частоталар гистограммаси деб асослари h узунликдаги оралиқлар, баландликлари эса ω_i/h (нисбий частота зичлиги) нисбатларга тенг бўлган тўъри тўртбурчаклардан иборат поёновий фигурага айтилади.

$S_i = h \cdot \frac{\omega_i}{h} = \omega_i$ - кисмий i - тўъри тўртбакнинг юзи.

$S = \sum_{i=1}^k \omega_i = 1$ - нисбий частоталар гистограммасининг юзи.

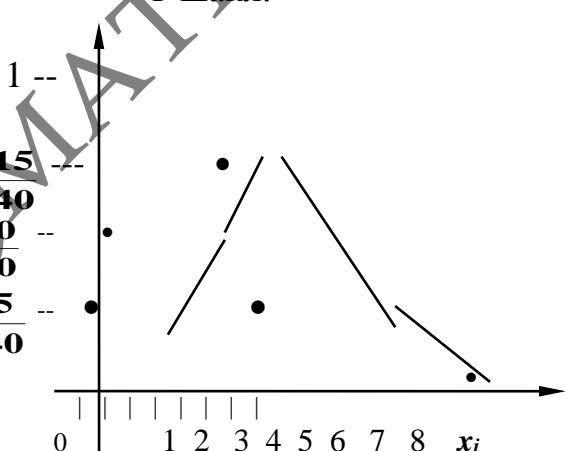
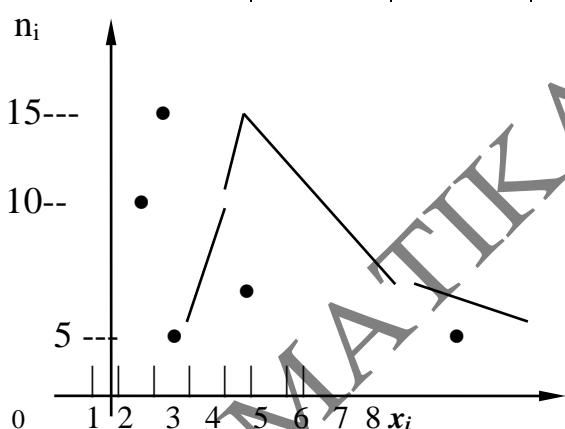
1-Мисол. Берилган танланма тақсимоти бўйича частоталар ва нисбий частоталар полигонларини чизинг:

x_i	1	2	4	5	8
n_i	5	10	15	7	3

Ечиш. $n=5+10+15+7+3=40$ - танланма хажми. Нисбий частоталарни топамиз:

$$\omega_i = \frac{n_i}{n}, \quad \omega_1 = \frac{5}{40}, \quad \omega_2 = \frac{10}{40}, \quad \omega_3 = \frac{15}{40}, \quad \omega_4 = \frac{7}{40}, \quad \omega_5 = \frac{3}{40}.$$

x_i	1	2	4	5	8
ω_i	5/40	10/40	15/40	7/40	3/40

2-шакл

1-шаклда частоталар полигони ва 2- шаклда нисбий частоталар полигони тасвирланган.

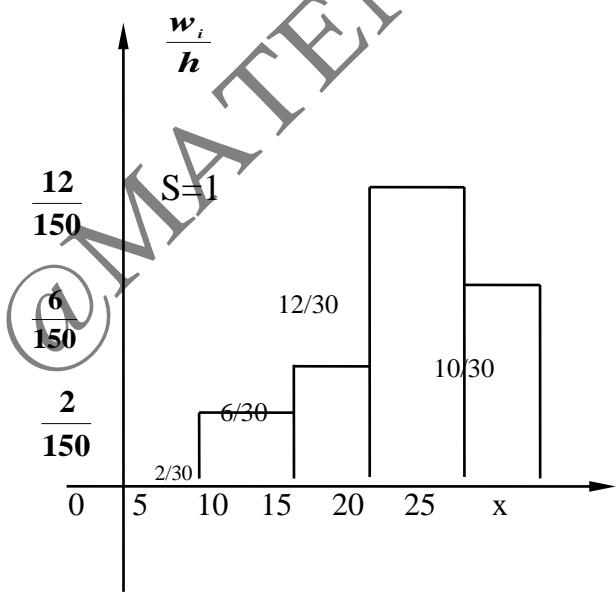
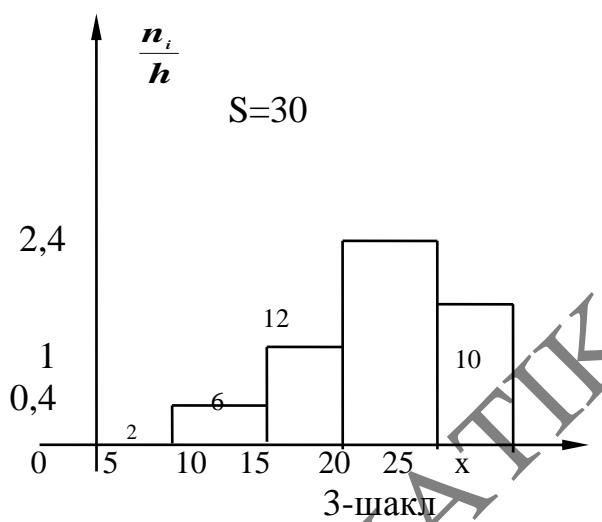
2-мисол. Берилган танланма таксимоти бўйича частоталар ва нисбий частоталар гистограммаларини чизинг.

$x_i - x_{i+1}$	5–10	10–15	15–20	20–25
n_i	2	6	12	10
ω_i	$\frac{1}{15}$	$\frac{1}{5}$	$\frac{2}{5}$	$\frac{1}{3}$

Ечиш. $n=2+6+12+10=30$ - танланма хажми.

$$h = 5, \quad \frac{n_1}{h} = \frac{2}{5} = 0,4; \quad \frac{n_2}{h} = \frac{6}{5} = 1,2; \quad \frac{n_3}{h} = \frac{12}{5} = 2,4; \quad \frac{n_4}{h} = \frac{10}{5} = 2.$$

$$\frac{\omega_1}{h} = \frac{2}{150}; \quad \frac{\omega_2}{h} = \frac{6}{150}; \quad \frac{\omega_3}{h} = \frac{12}{150}; \quad \frac{\omega_4}{h} = \frac{10}{150}.$$

4-шакл.

3-шаклда частоталар гистограммалари ва 4-шаклда нисбий частоталар гистограммалари тасвирланган.

Мустақил ечиш учун мисоллар

1. Қутичада бир хилда 10 та шар бор: 3 таси оқ, 2 таси қора ва 5 таси қизил. Ихтиёрий олинган шарнинг а) қизил бўлиши; б) қора бўлмаслик эҳтимоли нимага тенг.
2. Қутичада бир хилда 15 та шар бор: 5 таси оқ. 10 таси қора. Қутидан ихтиёрий олинган шарни кўк шар бўлиш эҳтимолли нимага тенг?
3. Қутичада 12 та шар бор: 3 таси оқ. 4 таси қора. 5 таси қизил. Қутичадан тавакалига олинган шарни қора бўлиши эҳтимоллиги топилсин.
4. Қутичада 10 та бир шар бор: 6 таси оқ ва 4 таси қора. Қутидан тавакалига иккита шар олинди. Олинган шарларни оқ бўлиш эҳтимоди топилсин.
5. Домино тошларининг тўлиқ мажмуасидан (28 та тош) тавакалига биттаси олинди. Кўйидаги ҳодисаларнинг эҳтимоллигини топинг.
  - а) олинган тошда 6 очко бўлиши;
  - б) олинган тошда 5 ёки 4 очко бўлиши.
  - в) чиққан очколар йиъиндиси 7 га тенг бўлиш.
6. Иккита ўйин соққаси баравар ташланганда қўйидаги ҳодисаларнинг рўй бериш эҳтимолликларини топинг.
А – тушган очколар йиъиндиси 8 га тенг.
В – тушган очколар кўпайтмаси 8 га тенг.
С – тушган очколар йиъиндиси уларнинг кўпайтмасидан катта.
7. R радиусли доирага нуқта тошланди. Бу нуқта доирага ички чизилган квадрат ишга тушиши эҳтимоллигини топинг.
8. Тавакалига олинган телефон номери бешта рақамдан иборат. Унда
  - а) ҳамма рақамлар хар хил бўлиши;
  - б) ҳамма рақамлар тоқ бўлиши эҳтимоллиги топинг.

8.4-§. ТОШМУҲАММАД АЛИЕВИЧ САРИМСАҚОВ (1915-1995 йиллар)

Атоқли ўзбек математик олим, жамоат ва давлат арбоби, физика-математика фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон ФА академиги, Ўзбекистонда ҳизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги республика мукофоти ва давлат мукофоти лауреати, Меҳнат Қахрамони Тошмуҳаммад Алиевич Саримсақов 1915 йил 10 сентябрда Андижон вилоятининг Шаҳрихон қишлоғида тувиған, у Кўқондаги мактабда ўрта маолумот олди. 1931 йилда САГУ (ҳозирги Миллий университет) нинг физика-математика факултетига ўқишига кирди. Унинг илмий фаолияти университетини ало даражада тугатиб, машҳура олим В.И.Романовский раҳбарлигига аспирантурага киргандан сўнг бошланди. 1938 йилдаёқ физика-математика фанлари номзоди илмий даражасига сазовор бўлди.

Т.А.Саримсақовнинг дастлабки илмий иши классик ортогонал кўпҳадлари илдизларининг тақсимотига бошишланган эди. Унда классик анализнинг мухим масалаларидан бирига эҳтимоллар назарияси методлари татбиқ қилинган.

Улув Ватан уруши йилларида Тошмуҳаммад Алиевич Ўрта Осиё ҳарбий округнинг об-ҳаво бошқармасида ҳарбий метеоролог бўлиб ҳизмат қилди. Эҳтимоллар назариясининг баози методларини Ўрта Осиёнинг об-ҳаво жараёнларини ўрганишга татбиқ қилиш ъоясими илгари сурди ва Т.А.Саримсақов бу ишни олимлар В.Бугаев, В.Джор-жио ҳамкорлигига амалга оширеди. Мамлакатимиз ҳалқ ҳўжалиги учун катта ахамиятга эга бўлган амалий тавсиялар берилди. Математиканинг эҳтимоллар назарияси соҳасида олиб борган илмий изланишлари натижасида у 27 ёшида катта муваффақият билан докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Устоз олимнинг эҳтимоллар назариясига алгебраик нуқтаи назардан ёндашиш ъояси уни ҳозирги замон математикасининг янги йўналишларидан бири-ярим майдонлар назариясини яратишга олиб келди. Бу назариянинг умумий топология, функционал анализ масалаларига татбиқлари катта. Унинг ёрдамида эҳтимоллар назариясининг баён қилиниши мухим илмий-методологик ахамиятга моликдир. Тошмуҳаммад Алиевичнинг ярим майдонлар назарияси бўйича қилган илмий татқиқоқтлари унинг “Булнинг топологик алгебраси” (М.Антоновский ва В.Болтянский билан биргаликда ёзилган) ҳамда “Топологик ярим майдонлар ва эҳтимоллар назарияси” китобларида ўз ифодасини топган.

Ўзстоз олим ўз атрофига қобилиятли ёшларни жалб қилиб, мамалкатимизда машҳур бўлган илмий мактаб-функционал анализ ва топологиянинг Тошкент мактабини яратди. Ярим майдонлар назариясининг ривожланиши ва унинг бошқа соҳаларга татбиқи, айниқса, бу назариянинг квант эҳтимоллар назариясини асослашдаги таосири салмоқлидир. Т.А.Саримсақов квант эҳтимоллар назарияси соҳасида дунёда биринчи бўлиб илмий асар ёзишга қўл урди ва “Квант эҳтимоллар назариясига кириш” китобини ёзди.

Истеодотли педагог ва ташкилотчи сифатида Т.А.Саримсақов илмий кадрларни тайёрлашга катта эотибор берди. Ўзи бевосита раҳбарлигига 60 дан ортик фан донорлари ва номзодларини тайёрлади. Физика-математика фанлари доктори, профессорлар С.Х.Сирожиддинов, С.В.Нагаев, М.Я.Антоновский, Ж.Хожиев, Ш.А.Аюпов, Я.Х.Кўчкоров, Р.Н.Банихўжаев, Н.Н.Банихўжаев, В.И.Чилин каби таниқли олимлар устозни шогиртлари ҳисобланди.

Т.Саримсақов катта илмий ва педагогик фаолиятини жамоат ва давлат фаолияти билан қўшиб олиб борган. Ўзбекистон ФА ташкил қилинган йили устоз академиянинг ҳақиқий аозоси ва вице-президенти, кейинчалик президент қилиб сайланди. Кўп йиллар давомида хозирги Миллий университетнинг ректори, 1960-71 йилларда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таолим Вазири бўлиб ишлади. 1971 йиллардан бошлаб бир неча йил Осиё ва Африка бирдамлиги Ўзбекистон Комитасийнинг раиси бўлган.

Т.А.Саримсақов 1995 йил 80 ёшида вафот этган.

САОДИ ҲАСАНОВИЧ СИРОЖИДДИНОВ (1920-1988 йиллар)

Атоқли ўзбек математик олими, жамоат ва давлат арбоби, физика-математика фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон ФА академиги, ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги республика мукофоти лауреати, Бернули номидаги Халқаро эҳтимоллар назарияси ва математик статистика жамиятининг ҳақиқий аозоси Саоди Ҳасанович Сирожиддинов 1920 йил 10 майда Кўқонда туъйлган. У 1942 йилда САГУ (хозирги Миллий университет)ни битириб, Армия сафида хизмат қилди.

Урушдан кейинги йилларда у Ўзбекистон ФА математика институтида аспирант ва Москвада В.А.Стеклов номидаги математика институтининг докторантурасида таолим олди. 1953 йили докторлик диссертациясини ёқлагандан кейин М.В.Ломоносов номидаги Москва ДУ да профессор, Ўзбекистон ФА математика институти директори бўлиб ишлади, Ўн йилдан кўпроқ давр мабойнида Ўзбекистон ФА Президимуми аозоси, шу академиянинг вице-президенти, 1966-70 йилларда ва 1983-1987 йилларда Тошкент ДУ (ҳозирги Миллий университети) ректори бўлиб ишлаган.

С.Х.Сирожиддинов 170 дан ортиқ илмий асарлар ва бир қанча монографияларнинг муаллифидир. Унинг илмий ишлари асосан эҳтимоллар назарияси ва математик статистикага, математик тахлил ва ўрта Осиёда математика тарихига баъишланган, математик статистикага боъишланган ишлари, асосан, ишлаб чиқариш маҳсулот-ларини контрол қилиш методларига боъишланган.

Истеододли педагог ва ташкилотчи сифатида С.Х. Сирожиддинов илмий кадрларни тайёрлашга катта эотибор берган. Унинг илмий раҳбарлигига 60 дан зиёд фан докторлари ва номзодлари тайёрланган. Таниқли физика-математика фанлари докторлари, профессорлар С.В.Нагаев, Г.П.Матвиевская, Т.А.АЗларов, А.В.Нагаев, Г.Л.Малевич, Ш.Қ.Фармонов, М.Ў.Боғуров, Б.Абдалимов, А.Ахмедов, М.Маматов ва бошқалар устознинг шогирдлари хисобланади.

С.Х.Сирожиддинов 1988 йили 29 апрелда 68 ёшида вафот этган.